

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:34 (075.8):343.61

О. І. Богучарова

доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної психології та психології управління
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОРТРЕТУВАННЯ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянуто одну із сучасних технологій розслідування злочину – методологію профайлінгу, або психологічне портретування злочинця. Проаналізовано засади її практичної розробки в межах психології оперативно-розшукової діяльності. Також визначено тенденції розвитку прикладного психологічного знання під час «обслуговування» юридичної практики.

Ключові слова: профайлінг, інформаційний «слід», маркери, психологія оперативно-розшукової діяльності, психологічний профіль, тяжкий злочин, невстановлена особа злочинця, юридична психологія.

Постановка проблеми. Сучасна психологія – плюралістична, комплексна, міждисциплінарна, багатовекторна й досить різноспрямована сфера знань. Вона є навіть дещо непередбачуваною наукою з точки зору диференціації спеціальних знань і виникнення нових галузей. З одного боку, психологія підрозділяється на окремі теоретичні дисципліни, що конкретизують та унаочнюють предмет загальної психології, а з іншого – усе потужнішим стає процес подрібнення предмета загальної психології, з якого виділяються прикладні та практичні її сфери. Як правило, різні гілки психології – це загальні й галузеві теоретичні психологічні знання, які застосовуються як певний тезаурус, психологічне забезпечення, що корисне для збагачення сфери людської життєдіяльності й розуміння її буттєвих засад. Зокрема, маємо відображення предмета загальної психології в юриспруденції (юридична психологія), так само, наприклад, й у системі шкільної (шкільна психологія), вузівської освіти (психологія освіти) тощо. У свою чергу вже сама юридична психологія теж має неоднорідну структуру, особливо якщо зважити на розділи юридичної психології, виділені за об'єктом дослідження. Звісно, тоді в цю структуру входять кримінальна, судова й виправна психології та деякі інші. Однак оскільки в юриспруденції та відповідній юридичній практиці існують ще й окремі професійні групи, об'єднані у своїй практичній діяльності загальним завданням – досягненням істини в кримінальній справі, то, відповідно, розвиток юридичної практики вимагає подальших просувань у гносеологічній сфері.

Зокрема, наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в нашій країні сформувалося певне теоретичне та прикладне підґрунтя щодо використання психологічних знань і закономірностей в оперативно-розшуковій діяльності (далі – ОРД) органів внутрішніх справ (далі – ОВС), що викликало потребу в окремій галузевій психології, якою на сьогодні саме й визнано психологію оперативно-розшукової діяльності [7; 9; 15]. Оперативно-розшукова діяльність як особливий різновид юридичної практики, незважаючи на той факт, що певним чином охоплюється загальною (методолого-методичною) частиною юридичної психології, являє собою відокремлений вид правозастосування, вид професійної юридичної діяльності з притаманними тільки їй спеціальним законодавчим регулюванням, особливими цілями, формами, напрямками та завданнями, специфічними суб'єктами й об'єктами діяльності, спеціальними силами, заходами, засобами, методами тощо [9, с. 11]. Теоретичне підґрунтя психології ОРД складають основи загальної, соціальної та практичної психології, вихідні методолого-методичні аспекти юридичної психології, а також окремі наукові положення й висновки соціології, кримінології, управління, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, теорії та практики ОРД.

Також серед основних завдань цієї психології – дослідження не тільки психологічних особливостей особистості злочинця, інших учасників кримінального процесу (свідків, потерпілих, позивачів і відповідачів), а й використання спеціальних засобів впливу на розв'язання соці-

ально-психологічних проблем злочинності в суспільстві, розробка психологічних основ проведення слідчих дій інформаційного характеру [1; 2; 3; 5; 6]. Усі ці завдання відрізняються характерною особливістю: психолог виступає як дослідник, що перебуває ніби «зовні», «зверху», «над» конкретно діяльністю працівників правоохоронних органів, що здійснюють судочинство за допомогою спеціальних сил, заходів, засобів і методів. Тобто в такій оперативно-розшуковій діяльності психолог виконує «чужі» завдання та вивчає складові процесу ОРД «із боку», не із середини, а отже, пізнає їх як об'єкт дослідження. Водночас найважливішим завданням психології ОРД є розробка теоретичних, методичних та організаційних основ оперативно-розшукової діяльності та їх психологічне забезпечення за допомогою участі експертів-психологів, де психолог виступає не тільки як дослідник, а і як безпосередній учасник процесу розгортання оперативно-розшукової діяльності, використовуючи спеціальні фахові знання. Тут психолог покликаний виконувати «власні» завдання, без вирішення яких ані психологія ОРД, ані практика юриспруденції не зможуть плідно розвиватися. Тим паче цьому сприяють зміни кримінального законодавства, зокрема Кримінального процесуального кодексу України [4].

Отже, усе більш важливою вимогою до сучасної практичної галузевої психології є вимога діалектичного поєднання практичного й теоретичного знання, тоді як щодо оперативно-розшукової діяльності більш актуальним стає необхідність її комплексного наукового забезпечення, тим паче зазначена діяльність істотно відрізняється від усіх інших споріднених видів діяльності.

Тому на тлі широкого використання в ОРД результатів багатьох фундаментальних і спеціальних прикладних досліджень із різних галузей знань особливого значення набуває опанування нею спеціальних психологічних знань, які формують зміст окремої галузі практичної психології – психології ОРД.

Особливого значення набуває розробка психологічних основ проведення оперативно-розшукових дій інформаційного характеру під час ведення найбільш складних кримінальних справ, де без передових досягнень психологічної науки правоохоронцям навряд чи варто розраховувати на судовий і правовий успіх. Зважаючи на неухильне зростання тяжких та особливо тяжких злочинів (згідно зі статистикою Міністерства внутрішніх справ України), більшість із яких здійснено в умовах неочевидності, що додатково підвищує актуальність психологічного внеску психолога-фахівця або психолога-консультанта, було досліджено одну із сучасних технологій розслідування злочинних діянь на підставі методології так званого про-

файлінгу (далі – ПФ) та проаналізовано засади її практичної розробки [1; 2; 3; 15].

У цілому застосування інформаційних підходів і їх психологічне забезпечення, спеціальні психологічні знання в сучасній криміналістиці та ОРД сприяють підвищенню ефективності розслідування й розкриттю як типових, так і ексквізитних, рідкісних злочинів (правопорушень, де відсутній статистично достовірний об'єм відомостей про аналогічні злочини).

Стан останніх досліджень і публікацій. Виявлення, припинення й документування тяжких злочинів у сучасних умовах стає майже неможливим без спільних зусиль криміналістів, процесуалістів, фахівців у галузі оперативно-розшукової діяльності, фахівців-психологів [5; 7; 11]. Тому дослідженню проблем розкриття складних злочинів, теоретичному обґрунтуванню оперативно-розшукових заходів із їх інформаційним і психологічним забезпеченням приділяли увагу як українські дослідники (А.С. Баронін, Б.Н. Коврижних, А.Н. Колесниченко, Г.А. Матусовский С.В. Страхова, В.В. Сєднєв, Ю.Б. Ірхін, О.В. Одерій, А.М. Коструб, М.А. Погорецький, А.П. Чуприков, Б.М. Цуприк), так і російські (Ю.М. Антонян, Р.Л. Ахмедшин, А.І. Дворкіна, Л.Г. Видонов І.В. Усанов, Н.А. Сєліванов, Є.Є. Центров). При цьому, як зазначають В.В. Сєднєв, Ю.Б. Ірхін [15] та низка інших авторів [12; 14], найбільш значущим на шляху якісного розкриття тяжких злочинів є одна, проте суттєва теоретико-методологічна перепона, сутність якої полягає в тому, що до сьогодні в психологічній науці відсутня єдина теорія, яка б задовільно пояснювала взаємозв'язок поведінки злочинної особистості, зокрема кримінальні дії, та дані про залишений цією особою «інформаційний слід» злочину. Ураховуючи це, стають зрозумілими ті теоретичні й прикладні проблеми, що об'єктивно гальмують науково-практичну розробку релевантних слідовій інформації якісних профайлінгів, а також перешкоджають створенню їх бази даних.

Постановка завдання. Метою статті є визначення методологічних засад психологічного вивчення особистості, підозрюваної в скоєнні тяжкого злочину, методом профайлінгу, або психологічного портретування, чи складання психологічного профілю в межах розкриття психологічних механізмів злочинної діяльності в системі знань психології ОРД.

Визначення правових, психологічних і тактичних складнощів, що виникають під час профайлінгу, сприятиме в подальшому розробці адекватної методики проведення правоохоронних та оперативно-розшукових заходів і набуттю відповідних компетенцій правоохоронцями.

Правовою основою розвитку засобів оперативного пошуку у сфері оперативно-розшукових дій інформаційного характеру є Закон України «Про

оперативно-розшукову діяльність» [8; 10], у статті 1 якого провідним завданням оперативно-розшукової діяльності визначено пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) [4].

Виклад основного матеріалу. Узагалі проблема психології особистості злочинця здавна привертає увагу ОРД. Дійсно, знання психологічних чинників, що лежать в основі розвитку злочинної діяльності конкретних осіб, допомагають глибше зрозуміти внутрішні механізми цього процесу, а це не може не позначатися позитивно на самій практиці оперативних працівників. Із позицій системного підходу психологічна сутність злочинної діяльності виявляється в активному прагненні особи домогтися здійснення поставленої нею злочинної мети. Це знаходить свій вираз у свідомо мотивованих і цілеспрямованих злочинних діях. Саме вони вказують на те, що злочинна діяльність є вольовою, свідомою й розумовою діяльністю, що наділена осмисленим змістом, визначеними мотивом і метою. Отже, потрібні особливі методи й методики розкриття тяжких злочинів, одним із яких є профайлінг. У нас цей вид дослідження тільки починає запроваджуватися, тоді як на Заході він є широко використовуваним.

У правоохоронній практиці метод психологічного портретування розглядається як метод визначення індивідуально-психологічних особливостей особи й особливостей поведінки об'єкта оперативної уваги шляхом складання психологічного профілю (далі – ПП), або профайлу, профайлінгу, габітоскопічної елементарної психотехніки. Складання психологічного профілю є дуже поширеною технологією в психології, проте в психології ОРД правоохоронець стикається з певними труднощами під час її використання.

Методика організації слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисних убивств багато в чому залежить від правильного розуміння й використання саме психологічних характеристик, або так званих маркерів цих злочинів. Закономірні зв'язки між їх елементами допомагають будувати версії, цілеспрямовано організовувати пошук злочинця, виявляти й фіксувати докази. Однак зовсім інша справа, коли наявна лише так звана слідова інформація скоєння злочину. Загалом щодо ролі цієї інформації існують різні погляди.

Західні фахівці розвідувальної діяльності (далі – ФБР) вважають джерелами початкової слідової інформації дані огляду місця події, висновки судово-медичної дослідницької експертизи, відомості про жертву. Такої ж думки дотримуються й деякі російські й українські вчені (Є.Є. Центров, С.В. Страхова). Однак російські фахівці (зокрема, А.Н. Васильєв) акцентують здебільшого на розгля-

ді судово-медичної документації, аналізі особистості жертви та кваліфікації способу вбивства [2; 3]; або аналізі суто інформаційного сліду з місця події, який, на їх думку, є «уречевленою або упредметненою психологією учасників події» (Б.Ф. Володазський); або фото– і відео фіксації місця злочину (І.В. Усанов).

Як бачимо, існує множина позицій щодо оцінки самого «сліду». Наслідком цього в методології ПП і ПФ є виникнення таких методолого-методичних труднощів:

1) брак адекватного, результативного підходу до виявлення, опису й фіксації релевантної інформації на місці скоєння злочину, тобто місці події;

2) посилення часткових, парціальних підходів поряд зі зростанням міжвідомчого розмивання за професійними видами юридичної практики проблеми складання ПП, що призводить до виокремлення мнгоепізодних серійних злочинів із їх відділенням від корисливих і сексуальних серій в окремий склад злочину в КПК України.

Отже, під час розробки профайлінгу особи, яка скоїла конкретний насильницький злочин, зокрема в умовах неочевидності, особливе місце займає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у злочинній поведінці розшукуваної особи, а також об'єднання зусиль множини фахівців із «комплексуванням» знань у площину конкретного «об'єкта» оперативної уваги.

Як зазначають автори посібнику з психології ОРД [9], версії про суб'єкта злочину за фактами вбивства, з'валтування, тяжких тілесних ушкоджень нерідко мають єдині підстави: типові особливості місця вчинення протиправного діяння, характер матеріально-фіксованих слідів, подібні прийоми маскуванню тощо. До структури кримінально-психологічних характеристик, або *маркерів тяжких злочинів* проти життя, здоров'я й свободи особи, входять відомості про обстановку вчинення злочину (місце, час); способи здійснення й приховання злочину; особистість злочинця; особистість потерпілого; мотиви діяння; наслідки, що наступили, тощо.

Варто підкреслити, що, на думку юридичної спільноти, головне місце в злочинній діяльності належить мотиву, якому зазвичай передують поява певної потреби. Ми погоджуємося із цією думкою. Проте компонентом складу злочину є мотив у юридичному, а не психологічному сенсі, який до того ж виступає як кваліфікуюча обставина. Тому очевидно, що встановлення мотивів злочину знаходиться цілком у компетенції слідства й суду, а не в площині профайлінгової діяльності психолога. Тому окреслення мотивів і мотивації в методі профайлінгу психологом як його експертне визначення мотиву конкретного злочину навряд чи допоможе з'ясувати психологічні передумови провини й відповідальності злочинця згідно з по-

няттями кримінального права. Отже, надмірною щодо вимог складання психологічного профілю вбивць чи ґвалтівників є вимога встановлення мотивів. Окрім того, списки й переліки «юридичних» мотивів («із хуліганських спонук», «корисливі», «насильницькі» тощо) швидше відображають їх ціннісну, оцінкову, а не психологічну природу. Це ж саме вірно й щодо проблеми індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого, які сприяли скоєнню злочину.

У цьому аспекті варто виокремити *види профайлінгу* за методом (дедуктивно-кримінологічні або індуктивно-психологічні) та за компетенцією правоохоронців (під час прямого допиту підозрюваної особи, проведення оперативно-розшукових заходів, щодо «давніх» злочинів тощо). При цьому юридичній сфері знання відповідає дедуктивно-кримінологічні ПФ, а сфері спеціального психологічного знання – індуктивно-психологічні ПФ.

Дедуктивно-кримінологічні ПФ включають опис фенотипічних, соціально-демографічних, психологічних, кримінологічних та інших кримінально-релевантних рис невідомої особи злочинця на основі аналізу статистичних даних про взаємозв'язок між параметрами правопорушення й узагальненими характеристиками осіб, що скоїли правопорушення цього типу.

Індуктивно-психологічні ПФ вміщують *комплексну модель особистості*, у якій визначається певна особа, найвірогідніше здатна до скоєння цього правопорушення. Ця модель формується на підставі аналізу результатів злочинної діяльності, зафіксованої в інформаційному сліді на місці події, є на тілі жертви та відбита у взаємодіях із протилежною стороною злочину – жертвою, у тому числі у відомостях про потерпілу особу, що підтверджено обстановкою місця події, а також іншими релевантними даними, зафіксованими в матеріалах справи.

Тобто і в першому, і в другому випадках потрібні спеціальні фахові знання, проте вони мають різну ґносеологічну природу: або це знання насамперед юридичного типу, або з психологічної практики. Вважаємо також, що дедуктивно-кримінологічні ПП є невід'ємною частиною типових версій, на що вказують учені [12], тоді як індуктивно-психологічні ПП – це комплекс відомостей щодо конкретного правопорушення, спеціальні знання й досвід у сфері кримінальної психології, психіатрії; вміння досвідченого фахівця-психолога [13; 14].

Суттєвою інформацією є також відомості щодо змісту ситуацій досудового розслідування аналогічних кримінальних правопорушень, які визначаються характером події, особливостями вихідної ситуації, об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Серед цих ситуацій, які типові для насильницьких злочинів, виокремлюють скоєння злочинів у простих або сприятливих ситуаціях (убивство

в присутності свідків, катування, побої, заподіяння тілесних ушкоджень, за яких потерпілий залишився живим), де із самого початку відома інформація про місце, час, обставини вчинення злочину, особу потерпілого та злочинця. Зовсім інша картина щодо складних, несприятливих ситуацій (замасковані убивства, зґвалтування з наступним вбивством жертви, заподіяння тілесних ушкоджень у бійці на ґрунті хуліганських спонукань), де зазвичай суб'єкт злочину, а інколи й особа потерпілого потребують встановлення. В останньому випадку й допоможе ПФ.

У такому разі обов'язковому дослідженню під час психологічного вивчення особи встановлюваного злочинця підлягають питання стосовно приводу для виникнення насильницько-злочинної поведінки. Нагальним є питання стосовно первинності маркерів злочину – насильницько-злочинна поведінка (провокація) чи сам вчинок (акт насильства). Звісно, для відкриття кримінального провадження необхідна наявність інформації, з якої прямо постає протиправний характер події або є підстави припускати наявність складу злочину. Наприклад, під час виявлення трупа з ознаками самогубства, нещасного випадку не виключаються версії про доведення до самогубства або інсценування під нещасний випадок, що зобов'язує відкрити кримінальне провадження й провести досудове розслідування за цим фактом. Відповідно, ПФ мають бути різні залежно від слідової інформації.

Отже, проблема профайлінгу, як і маркерів тяжких злочинів, може бути сформульована і просто, і складно водночас. Під час розслідування умисних убивств складання ПП і ПФ багато в чому залежать від психологічних характеристик скоєних злочинів. Проте зараз украй необхідним є створення єдиного інформаційного простору з методології психологічного профілю; поширення зразків психологічного портретування в професійному середовищі; профайлінги-кейси як зразки реалізації парадигмальних засад; упровадження уніфікованого методологічного підходу до формування типових або атипових профайлів.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, методика організації слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисних убивств багато в чому залежить від правильного розуміння й використання психологічних характеристик цих злочинів. Зв'язки, що встановлюються за допомогою психологічних знань, мають у своєму підґрунті ймовірнісні, а не типові закономірності, проте саме вони допомагають будувати оперативні версії, організувати пошук злочинця, фіксувати докази, встановлювати причини й умови, у тому числі особистісні риси й особливості, які сприяли скоєнню злочину. Водночас висновок експерта-психолога під час складання ПП та ПФ

про наявність у розшукуваної особи певних індивідуально-психологічних особливостей або мотивів знаходиться цілком у компетенції суду й може слугувати тільки необхідною передумовою для такого встановлення й остаточної кваліфікації.

Перспективи подальшого дослідження полягають у виділенні парадигмально-методологічних підходів до профайлінгу з подальшим формуванням єдиного понятійного простору із залученням професійного співтовариства. Також суттєвим є гносеологічний та епістемологічний розгляд розвитку нових галузевих дисциплін, зокрема психології ОРД, де по-новому постають епістемологічні питання: методологія пізнання; співвідношення теоретичного та прикладного знання; роль спеціального, досвідного знання; забезпечення практики фахових діяльностей у юриспруденції.

Література:

1. Александренко Е.В. Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийц / Е.В. Александренко // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2(14). – С. 88–96.
2. Антонян Ю.М. Особо опасный преступник / Ю.М. Антонян. – М. : Проспект, 2011. – 312 с.
3. Баронин А.С. Психологический профиль убийц: пособие по криминальной психологии и криминалистике / А.С. Баронин. – К., 2001. – 176 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України (відповідає офіційному тексту). – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.
5. Кубарев І.В. Поняття взаємодії слідчого та оперативних підрозділів при розслідуванні злочинів / І.В. Кубарев // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 181–185.
6. Коврижных Б.Н. Анализ недостатков предварительного следствия по приостановленным делам о нераскрытых убийствах / Б.Н. Коврижных // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 1964. – Вып. 1. – С. 48–54.
7. Матусовський Г.А. Основи взаємодії та інформаційного забезпечення в методиці розслідування злочинів / Г.А. Матусовський // Криміналістика : [підручник] / [В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними службами органів внутрішніх справ України в розкритті і розслідуванні вчинених злочинів : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 вересня 2005 р. № 777 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws>.
9. Оперативно-розшукове супроводження кримінального судочинства в Україні : [навчальний посібник] / [Б.І. Бараненко, О.В. Бочковий, В.І. Тарабановська та ін.] ; за заг. ред. К.В. Антонова, Б.І. Бараненка ; МВС України ; Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 216 с.
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
11. Про основи державної політики щодо протидії злочинності : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/314729;jsessionid=FB980DD016A62F2BA2710BFA0374AA9D>.
12. Селиванов Н.А. Типовые версии по делам об убийствах : [справочное пособие] / Н.А. Селиванов, Л.Г. Видонов. – Горький, 1981. – 56 с.
13. Страхова С.В. Типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця, що вчинив убийство з особливою жорстокістю / С.В. Страхова // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2(14). – С. 36–46.
14. Чуприков А.П. Сексуальные преступления / А.П. Чуприков, Б.М. Цупрык. – К., 2000. – 180 с.
15. Седнев В.В. Методология психологического портретирования при раскрытии и расследовании серийных насильственных преступлений: итоги и перспективы / В.В. Седнев, Ю.Б. Ирхин, А.В. Одерий, А.Н. Коструб // Криміналістичний вісник. – 2012. – № 1(17). – С. 6–14.

Богучарова О. И. Психологическое портретирование в юридической практике и перспективы практической психологии

В статье рассмотрена одна из современных технологий расследования преступления – методология профайлинга, или психологическое портретирование преступника. Проанализированы принципы ее практической разработки в рамках психологии оперативно-розыскной деятельности. Также обозначены тенденции развития практического психологического знания при «обслуживании» юридической практики.

Ключевые слова: профайлинг, информационный «след», маркеры, тяжкое преступление, «предполагаемый» преступник, психологический профиль, психология оперативно-розыскной деятельности, юридическая психология.

Bogucharova O. I. Psychological portraits in legal practice and prospects of a practical psychology

In the article one of modern criminal investigation's technologies is considered, that is methodology of profiling, or psychological portrait of criminal personality; its practical development's principles are analyzed within the framework of operatively-search activity psychology. Perspectives' trends of the applied psychological knowledge are also marked as «maintenance» mechanism of legal practice.

Key words: *informative «track», legal psychology, markers, methodology, profiling, psychological profile, psychology of operatively-search activity, severe crime, «supposed» criminal.*